

Mystiek en verzet: Titus Brandsma (1881-1942)

Oecumenelezing Blaricum, 13 mei 2022

Jurjen Zeilstra

1 Inleiding

Naar aanleiding van de aanstaande heiligverklaring te Rome van onze landgenoot Titus Brandsma leek het me mooi om samen met onze Room-katholieke broeders en zusters in de Dorpskerk stil te staan bij zijn bijzondere leven. Extra diepte krijgt dat leven door het te vergelijken met dat van Edith Stein (1891-1942). Immers zij was net als Brandsma lid van de orde van de Karmelieten. De overeenkomsten zijn verder dat zij zich beiden als filosoof beschouwden en in beiden 1942 door de nazi's zijn vermoord in een concentratiekamp. Maar wat veel belangrijker is, beiden waren mysticus.

Mystiek komt van het Griekse woord voor 'geheimzinnig'. Een mysticus beseft dat de menselijke waarneming beperkt is en is een zoeker. De religieuze mysticus zoekt naar een moment van vereniging van de ziel met God of het bovennatuurlijke. De verschillen in de wereld verliezen, heel kort, hun bepalende betekenis wanneer de mysticus zich, al is het maar een moment, verenigt met het transcendent (alles overstijgende). Vanuit de innerlijk rust wordt spirituele eenheid met de wereld beleefd, bijvoorbeeld in de natuur. Het verlangen naar een dergelijke ervaring hoeft op zichzelf niet religieus te zijn. De religieuze mystiek wortelt bewust in een traditie. Geschriften van andere mystici spelen een grote rol en liturgie, getijden, gebed, contemplatie en meditatie worden bewust zo ingericht dat de kans op mystieke ervaring wordt bevorderd. Het wezenlijke van de mystieke ervaring kan nauwelijks worden uitgelegd in woorden. Inwijding is nodig en oefening. Toch is het een zintuiglijk beleefde ervaring, ontvangt degene die het beleeft richting in het leven en vindt er in een breder spoor traditievorming plaats en overdracht. In de bekende biografie van Ton Crijnen gaat het eigenlijk meer over de actief betrokken Titus Brandsma en de harde werker, dan over de wetenschapper en de mysticus. Momenteel wordt er door Inigo Bocken en Ineke Cornet gewerkt aan een nieuw boek, wat naar verluidt 'een intellectuele biografie' wordt. Ik kan alleen maar hopen op een nieuw licht op wat Brandsma ten diepste dreef.

2 Titus Brandsma, vergeleken met Edith Stein en Etty Hillesum

Edith Stein werd op 11 oktober 1998 heilig verklaard. De Rooms-katholieke kerk ziet de Jodin die christen werd en het klooster inging als een van de beschermheiligen van Europa. Maar werd Edith Stein nu heilig verklaard als Jodin of als Rooms-katholiek christen? Ongetwijfeld het laatste, maar haar jood zijn was de reden van haar dood. Wat betekende dan haar martelaarschap? Zij was niet vermoord vanwege haar geloof. Er waren stemmen die beweerden dat de kerk probeerde op deze manier van een kwaad geweten af te komen. Dit soort vragen heeft op een andere manier ook in het geval van Brandsma een rol gespeeld. Wat vinden wij daarvan?

Als we Brandsma en Stein vergelijken, kunnen we zeggen dat er een opvallend aantal overeenkomsten is, maar ook een paar belangrijke verschillen. Brandsma en Edith Stein waren allebei Karmeliet (zij het de eerste geschoeid, de tweede ongeschoeid). De Orde van de Karmelieten is rond 1200 ontstaan onder kluzenaars bij de berg Karmel in Palestina. Sinds 1568 het optreden van Theresia van Avila is het een gereorganiseerde Europese orde die hecht aan armoede, gebed en afzondering. Stein en Brandsma werden in hetzelfde jaar 1942 door de nazi's in een concentratiekamp vermoord, Brandsma door mishandeling vanwege zijn overtuigingen, Stein door vergassing vanwege haar etnisch Jood zijn. Natuurlijk is de vraag gesteld of zij elkaar ooit hebben ontmoet of op andere wijze contact hebben gehad.¹ Dat is mogelijk, maar kan niet bewezen worden en als er ooit een ontmoeting is geweest had heeft deze geen sporen nagelaten. Het grote verschil blijft dat Stein werd vermoord omdat zij Jodin was. Brandsma belandde in het concentratiekamp omdat hij in verzet kwam tegen de in zijn ogen volstrekt onredelijke eisen van de bezetter. Een derde slachtoffer van de nazi's waarmee Stein en Brandsma vaak worden vergeleken is Etty Hillesum, auteur van *Het verstoorde leven: Dagboek van Etty Hillesum 1941-1943*, Haarlem 1981 en *Het denkende hart van de barak. Brieven van Etty Hillesum*, Haarlem 1982. Zij stierf net als Stein vanwege haar Jood zijn in Auschwitz. Alle drie deze mensen waren diepgravende mystici, mensen met een diep innerlijk geloofsleven die, als zij het echt hadden gewild, waarschijnlijk aan de nazi's hadden kunnen ontkomen. Maar alle drie beschouwden zij dat niet als hun hoogste doel. Zij voelden zich geroepen op hun plaats te blijven en trouw te zijn aan de mensen en waarden hun toevertrouwd. Verschillen waren er ook. Brandsma en Stein waren vrome katholieken, trouw aan het katholieke dogma. Etty Hillesum was sterk geseclariseerd en een chaotische vrijdenker, theologisch anarchistisch georiënteerd. Hillesum en Stein waren vrouwen die door de nazi's geconfronteerd werden met hun etnisch Jood zijn. Brandsma en Hillesum zijn, lang voordat dit in Rome gebeurde, in de volksdevotie 'heilig verklaard'.² Wellicht kun je stellen dat dit Hillesum overkomen is in de meer profane zin van het woord door de lezers van haar boeken.

3 De bronnen van Edith Stein

Van deze drie is Stein de echte wetenschapper. Haar overtuiging werpt een licht, ook op Brandsma. De intelligente Duits-Joodse Edith Stein besloot 15-jarige leeftijd atheïst te worden. Zij had tien oudere broertjes en zusjes, maar viel als jong kind al op door haar slimheid. Stein studeerde Duits, filosofie en geschiedenis in Breslau en Göttingen, voordat ze in Freiburg bij de beroemde hoogleraar Edmund Husserl (1859-1938) terecht kwam. Als een briljante studente filosofie werd zij in 1916 zijn assistente. Wonderlijk genoeg wees de filosofie van Husserl haar als atheïste een nieuwe weg naar het geloof. Brandsma had daar veel minder moeite mee, maar de weg van Stein helpt ons te begrijpen hoe deze mensen de geloofswaarheden konden aanvaarden.

¹ Crijnen, T., *Titus Brandsma. De man achter de mythe*, Nijmegen 2008, 281-282.

² Crijnen, 282.

Husserl was een Oostenrijks-Duitse filosoof van Joodse afkomst. Hij is het voorbeeld van een geheel geassimileerde, niet praktiserende Jood. In 1886 liet hij zich christelijk dopen. Hij ontwikkelde een visie op het kennen (epistemologie), die veel zoekende twijfelaars in zijn tijd aansprak. Voor Husserl gaat het om kennis van de fenomenen op zichzelf. Hij zag in de waarnemende mens een registrerend 'ik' dat weliswaar zelf deel uitmaakt van de gekende wereld, maar daarom toch niet automatisch tot subjectiviteit en relativisme behoefde te vervallen. Er bleef in het denken van Husserl een zekere ruimte voor intuïtie en het geloof in een God. Edith Stein ontdekte in de transcendentie die Husserl poneerde (net als Emmanuel Levinas) ruimte voor het kennen van het bovennatuurlijke. Zowel Stein als Brandsma voelden zich in dit opzicht aangesproken door de fenomenologie van Husserl.

Aanvankelijk hield Husserl zich vooral bezig met natuurwetenschappen. Maar hij werd beroemd door zijn filosofie en kennisleer die aan de menswetenschappen een redelijk objectieve basis biedt. Fenomenologie is letterlijk de leer van de verschijnselen, maar ook de wijze waarop de dingen en levende wezens aan mensen verschijnen en door hen kunnen worden gekend. Het beroemde *magnus opus* van Husserl is *Logische Untersuchungen* uit 1901. Na Halle en Göttingen, werd hij hoogleraar in Freiburg. Hier was Edith Stein zijn eerste assistent. Zij was een vrouw met grote wetenschappelijke kwaliteiten. Helaas kreeg Stein niet de kansen die zij verdiende. Husserl aarzelde haar verzoek om een Habilitation (tweede promotie, in Duitsland nodig om toegelaten te worden tot hoogleraarschap) te honoreren. Het leek eerst alsof dit was omdat ze een vrouw was. Maar waarschijnlijker is dat Husserl vond er al teveel Joden aan het instituut verbonden waren. Edith was erg teleurgesteld en trok zich terug. De naam van een latere assistent van Husserl, die internationaal doorbrak met zijn eigen visie op de fenomenologie kennen we allemaal. Dit was de beroemde Martin Heidegger, auteur van *Sein und Zeit* (1927).

Husserl gaat ervan uit dat absoluut betrouwbare zintuiglijk verkregen kennis niet bestaat. Wij mensen zien de werkelijkheid door een raster en dat raster is subjectief, mede bepaald door onze vroegere ervaringen en onze opvattingen. De dingen die wij denken te weten zijn gebaseerd op het vertrouwen dat onze waarneming en de externe wereld 1:1 met elkaar corresponderen. Dit is in absolute zin niet waar, maar wel een zinvolle aanname om praktische redenen en daarom toegestaan. Net als Descartes met zijn 'cogito ergo sum'-redenering, ik denk dus ik besta, zoekt Husserl daarom een basis van zekerheid in de waarnemende mens zelf, in het *ego*. Zingevende activiteit is dus niet alleen legitiem, maar aan te bevelen en nuttig, maar wel vanuit de waarnemende mens gedacht (fenomenologische reductie). Daar kunnen echter niet zomaar algemene waarheidsaanspraken over de externe werkelijkheid aan worden ontleent. Zo bestaan, bijvoorbeeld, fabeldieren als eenhoorns, wel degelijk 'immanent' in onze fantasie, maar niet objectief in de buitenwereld. Jij kunt alleen je eigen ervaring werkelijk kennen. De wijze waarop een ander de werkelijkheid ervaart kan ik niet kennen en dat vraagt om respect. Algemeen gedeelde objectieve kennis is onmogelijk en dat stemt tot bescheidenheid als het gaat om algemene uitspraken over de werkelijkheid.

Husserls fenomenologie is transcendentiaal doordat ze zich toelegt op het ontdekken van noodzakelijke wetten binnen het immanente domein (dus van de binnenkant). Waar empirische wetenschap kennis baseert op zintuiglijke informatie aangaande 'de buitenkant' van feiten, stoelt fenomenologie op de constanten in alle mogelijkheden van ervaring aan 'de binnenkant'. Daarmee is de fenomenologie volgens Husserl, in tegenstelling tot feitenwetenschappen, een volledig eidetische of wezenswetenschap. (Zogenaamde 'eidetische redactie' betreft het herleiden tot het wezenlijke. Husserl spreekt van 'Wesensschau'. Je kijkt niet zomaar naar 'een stoel', maar je herkent in een voorwerp de idee 'stoel'. Deze activiteit

structuur aan je waarnemingen. Daarnaast is er de transcendentale redactie (*epochè*), waarbij het wanneer jij het als reëel ervaart ten diepste irrelevant is of iets in werkelijkheid bestaat. Dit heeft consequenties voor de bewijslast die van mensen met een religieuze overtuiging mag worden geëist, met name in het geval van mystici, zoals Stein, Brandsma en ook Hillesum die sterk geconcentreerd waren op hun binnenwereld waar zij God ontmoetten.)

Husserl kreeg kritiek, omdat in zijn fenomenologische reductie, het ervarend subject absoluut centraal staat en hij de rest van de wereld reduceert tot de ervaring van de observerende mens. Dit werd als overdreven idealisme en subjectivisme gezien. Maar Stein was zeer ingenomen met de relativering die Husserl aanbracht bij zowel de menselijke rede als de zintuiglijke ervaring als kennisbron. De puur transcendentale kant van het kennen door (aan)schouwen door de mens sprak haar en ook Brandsma aan.

In het denken van de middeleeuwse Thomas van Aquino (1225-1274) herkende Stein de grondpatronen van de fenomenologie van de 20e eeuwse Edmund Husserl. Sinds paus Leo XIII in de encycliciek *Aeterni Patris* uit 1879 het denken van Aquino had aanbevolen om de kloof tussen wetenschap en geloof, die steeds groter dreigde te worden, te dichten, was het 'neothomisme' in de Rooms-katholieke kerk, dé veilige manier om als gelovige wetenschap te bedrijven. Maar de kennis- en geloofsleer van Thomas van Aquino fascineerde Edith Stein in het bijzonder omdat zij *avant la lettre* inzichten van Husserl herkende. Aquino en Husserl delen, zij het in een heel verschillende context, inderdaad beiden de opvatting dat objectieve kennis mogelijk is, maar beiden zien ook duidelijk grenzen aan de logica, alleen die grenzen lopen niet gelijk. Over Husserl hebben we het gehad. Thomas van Aquino dacht precies aan te kunnen wijzen wanneer het ging om logische kennis en wanneer om Godsopenbaring die geloofd moest worden. Er is een natuurlijk veld en een bovennatuurlijk veld (mode van kennen), in het laatste kan men zich oefenen tot kennen. Men zou zich deze twee gebieden kunnen voorstellen als twee cirkels, die een stukje overlappen. De theologie houdt zich mee bezig met het overlappingsgebied omdat hier het verstand het geloof kan helpen inzichtelijk te maken. Men krijgt er toegang tot hogere waarheden, tot kennis die niet zomaar toegankelijk is voor de natuurlijke menselijke ratio als zodanig. Hieraan grenzend bevindt zich het veld waarin een genadig God zich openbaart aan wie hij verkiest. Dit laatste is bij uitstek het gebied van het geloof. Aan je verstand heb je hier niet zoveel. Voor Edith Stein stelde de ziel centraal als kenbron van God. Het verstand begrijpt dit en houdt op de juiste plaats halt.

Wat Edith Stein betreft gaat het om een wilsbeslissing om het geloof en de religie zonder vooroordeel als serieus te nemen fenomenen in het leven te beschouwen (en dus een gebied te erkennen waar het verstand tekort schiet). De aanvaarding van het kruis en het lijden dat daarmee gepaard zal gaan speelt daarbij een grote rol. Voor Edith Stein is dit de mystieke weg, die zij herkent in Augustinus, Franciscus van Assisi, Johannes van het Kruis, Ruusbroec, Teresia van Avila en John Henry Newman (die van protestant Rooms-katholiek werd en zelfs kardinaal). Bij hen herkent zij haar eigen opvatting dat er grenzen zijn aan de mogelijkheden van de taal de essentie van het leven te benoemen: 'Alles wesentliche lässt sich nicht schreiben.' (Dit is ook de titel van een bundel opstellen over haar leven en werk.³) Edith Stein verbindt haar fenomenologie met haar geloof door te stellen dat er een beperking is aan haar verstand. Thomas van Aquino heeft niet zo héél anders geredeneerd dan Edmund Husserl. Bij de eerste is de beperkende factor de metafysica die in God zijn oorsprong vindt. Daar heeft het verstand rekening mee te houden. De tweede denkt vanuit het ego. Dat staat onvermijdelijk centraal bij het waarnemen. Tegelijk maakt dat ego zelf deel uit van de

³ Speer, A., und S. Regh (Hg.), 'Alles Wesentliche lässt sich nicht schreiben'. *Leben und Denken Edith Steins im Spiegel ihres Gesamtwerkes*, Freiburg/Basel/Wien 1986.

werkelijkheid die het observeert. Haar identificatie met het Joodse volk wordt haar in beginsel opgedrongen door haar omgeving. Edith Stein was nooit Joods religieus. Maar zij omarmt deze lotsverbondenheid tenslotte, ook al heeft zij deze zelf niet gezocht. Voor haar voelt het zo alsof het kruis van Christus op het Joodse volk wordt gelegd. In een messiaanse plaatsbekleding vraagt God van hen dit kruis op zich te nemen. Zelf heeft zij zich herkend in het verhaal van Esther, die haar leven te wijden heeft aan de redding van haar volk door als koningin van de Perzische vorst aan het hof te moeten leven.

Haar bescheidenheid ten opzichte van het mysterie van het leven mondt bij Edith Stein van haar bekering tenslotte uit in de mystiek. Thomas reserveert ruimte voor het kennen en vrije wetenschap, maar ook voor goddelijke openbaring en geloven. Transcendentie speelt daarin een grote rol. Het lezen van het levensverhaal van Teresia van Avila was voor Stein haar volgende stap in de richting van het rooms-katholieke geloof. In 1922 liet zij zich dopen en werd docente aan een meisjesschool van de Dominicanen te Speyer. In 1932 ging ze werken aan een instituut voor pedagogiek te Münster. In 1934 trad ze in bij de orde van de ongeschoeide Karmelietessen te Keulen. Haar kloosternaam bij de Karmelieten wordt 'Teresia Benedicta a Croce'. Twee jaar later volgde een van haar zussen, Rosa. Ten gevolge van de Nazistische rassenwetten werd zij ontslagen als docente. Aan paus Pius XI schreef Stein voorjaar 1933 een brief waarin zij vroeg om het nazisme te veroordelen. Zij waarschuwde de paus voor het haat zaaien door de Nazi's, de misbruik van de naam van Christus, de verafgoding van ras en de ketterij van staatsgeweld en de vernietigingsstrijd tegen de Joden. Ze kreeg geen antwoord, maar in de encycliciek *Mit brennender Sorge* uit 1937, liet de paus een aantal van deze thema's terugkomen en spreekt hij van de geest van Prometheus, Godsontkenner, -hater en -verachter. Edith Stein komt niet in verzet. Zij wijkt uit, naar Nederland.

In haar ethiek legde Edith sterk de nadruk op zorg en loyaliteit. In haar leven maakte zij dit waar. Edith en Rosa Stein kwamen respectievelijk in 1938 en 1939 terecht in een Karmelietessenklooster in het Nederlandse Echt (Limburg), maar echt veilig waren ze daar, na de bezetting van Nederland door de Duitsers, niet. Mogelijk had Edith Stein kunnen ontkomen, maar zij wilde bij haar zuster blijven. Zij aanvaarde op een bepaalde manier haar levenslot op een haast stoïcijns-christelijke wijze. Toen de Nederlandse bisschoppen in juli 1942 bezwaar bij de Duitse autoriteiten bezwaar maakten tegen de Jodenvervolging, had dit averechts effect. Op 2 augustus 1942 werden Edith en Rosa opgepakt door de Gestapo. Via Westerbork kwamen ze in Auschwitz. Op 9 augustus werden de zusters daar vermoord door vergassing.

4 De jeugd van Titus Brandsma

Bewust heb ik het denken van Edith Stein willen benoemen als een toeleiding tot Brandsma. De drukke hoogleraar-journalist en de Joodse kloosterzuster die eigenlijk een miskend genie was, hebben elkaar waarschijnlijk nooit ontmoet, maar ik denk dat hij veel van haar gedachtengoed zou hebben beaamd. Brandsma las in ieder geval veel van Husserl, vooral bij al zijn reizen met de trein door Nederland. Hopelijk zal de nieuwe Brandsma biografie hier een nieuw licht op werpen.

Titus Brandsma werd in 1881 als de boerenzoon Anno Sjoerd Brandsma geboren in het gehucht Oegeklooster bij Bolsward. Hij stierf op 26 juli 1942 in concentratiekamp Dachau. Als jongeman werd Brandsma gegrepen door de uitwerking van de encycliciek *Rerum Novarum* van paus Leo XIII uit 1891 waarin de Rooms-katholieke sociale leer werd

ontwikkeld en werd gepleit voor de Rooms-katholieke emancipatie en het zelfbewust dragen van maatschappelijke verantwoordelijkheid. Hij zag hier de aanzet tot het Rooms-katholieke en oprecht oecumenische antwoord op het vraagstuk van de moderniteit van de 20^e eeuw en was vastbesloten zelf handen en voeten te geven aan deze benadering. Brandsma stond in deze zin open voor vernieuwing, maar bleef daarbij te allen tijde een trouw zoon van de Rooms-katholieke kerk (*Roma locuta, causa finita, gezagsgetrouw*). Hij doorliep het gymnasium van 1892 tot 1898 bij de Minderbroeders te Megen in Noord-Brabant. In 1898 trad hij in bij de Karmelieten en nam toen de naam Titus aan, de naam van zijn vader. Dat was een bijzondere beslissing want met de Karmelieten ging het in die tijd in Nederland helemaal niet zo goed. Maar Brandsma heeft in de spiritualiteit van deze orde een vuur gevonden dat hem heeft aangestoken en verlicht. Een belangrijke rol daarbij speelde zijn mentor, vriend en voorbeeld Hubertus Driessen (1871-1946). In 1899 legde Brandsma zijn geloften af en in 1905 werd hij priester. In 1906 kreeg hij de kans om enkele jaren in Rome te studeren en hij promoveerde tot doctor in de filosofie. Zijn liefde voor Friesland en zijn liefde voor de kerk kwamen bijeen in Dokkum. Hij zette zich in voor de Bonifatiusbedevaarten daar en er staat tegenwoordig een standbeeld voor Brandsma in Dokkum. Bij de Karmelieten te Oss doceerde hij filosofie, sociologie en kerkgeschiedenis. Maar hij werd ook hoofdredacteur van het blad 'De Stad Oss', stichtte een hbs en een leeszaal. Binnen de Karmelietenorde en de Nederlandsche Rooms-katholieke Journalistenvereniging was Brandsma echt een vernieuwer.

Brandsma belichaamde persoonlijk de *vita activa* én de *vita contemplativa*. Hij was altijd druk, zat in tal van besturen en verbanden, was als wetenschapper hoogleraar aan het Rooms-katholieke seminarie te Nijmegen verbonden. Reeds op jonge leeftijd was hij een groot kenner van het werk van Theresia van Avila (1515-1582). Hij vertaalde delen van haar werk als bloemlezing en in 1918 publiceerde hij een vertaling van haar spirituele autobiografie. Maar Brandsma deed ook veel werk van journalistieke aard, streed voor Rooms-katholieke emancipatie, katholiek onderwijs en de katholieke journalistiek. Hij werd in dat verband adviseur van aartsbisschop Jan de Jong van Utrecht, met name actief met betrekking tot Rooms-katholieke media ten tijde van de bezetting. Tegelijk was Brandsma Karmeliet en mysticus. De mystiek van de Karmel hangt nauw samen met de bijbelse verhalen rond de profeet Elia, diens verzet tegen de afgodendienst van de Baälpriesters, met de climax op de Karmel en Elia's ontmoeting met God op de berg Horeb (1 Koningen 17-2 Koningen 2). Met name het werk van de karmelitesse Teresia van Avila kende hij goed. Haar lijfspreuk 'nada te turbe' (laat niets u verontrusten) nam hij ter harte. Brandsma was een groot kenner van de 15e eeuwse moderne devotie, bijvoorbeeld Thomas à Kempis, Geert Grote (trappen van de geest) en pater Brugman. Ook voor oudere mystieke teksten van Ruusbroec (*Die cierheit der gheesteliker brulocht* (1360), Hadewych (13e eeuw, 'Ay, al is nu die winter cout') en Suster Beatrijs had hij aandacht. Eigenlijk voelde Brandsma zich in deze kring meer thuis dan bij moderne filosofen en hun boeken. Hij was mede-oprichter van het tijdschrift 'Ons geestelijk erf'. De middeleeuwse mystieke handschriften (Bibliotheca Neerlandica Manuscripta) die hij verzamelde vormden de basis voor het Titus Brandsma Instituut (Nijmegen).

5 Mystiek en wetenschap bij Brandsma

In de beleving van Brandsma is God immanent aanwezig, maar verborgen (*absconditus*) en constant bezig alles te (her)scheppen. Zo is hij de Schepper, niet heel lang geleden, maar dagelijks, van onze levensdagen. Juist als mysticus is de mens volop betrokken en geëngageerd in de samenleving. Brandsma wilde als mysticus een eenvoudig en voor God en de mensen beschikbaar navolger zijn van Christus. Brandsma zelf realiseerde zich dat in de mystieke ervaring altijd heel veel menselijks schuil gaat, terwijl de mysticus zelf toch de overtuiging kan hebben God zelf te schouwen of te horen spreken. Kenner van de spiritualiteit

van de Karmel, Kees Waaijman zegt: ‘Je moet een heleboel oesters verzamelen of één parel te krijgen.’⁴ Karmelieten overste Falco Thuis zei:

Titus heeft de mystiek gedemocratiseerd. Hij ziet haar niet als een vlucht uit de wereld, maar juist als een bron van maatschappelijk activisme en godsdienstige strijdbaarheid. Dat heeft hij zelf voorgeleefd. Niet voor niets noemt men hem een ‘mysticus van de daad’.⁵

Voor Brandsma was deze daadkracht direct en principieel met zijn diepste overtuigingen verbonden. Brandsma hield van de waarheid. Hij geloofde in het getuigenis van de waarheidsgetrouwe Rooms-katholieke journalistiek. Dat maakte hem vastberaden, maar ook ‘koppig’ en kwetsbaar en heeft waarschijnlijk tot zijn ondergang geleid. Geïnterneerd te Scheveningen, liet hij zich door zijn ondervrager verleiden tot het op schrift stellen van een uitgebreide aanklacht tegen NSB en Nazisme. Zo heeft Brandsma zijn eigen doodvonnis getekend.

Als hoogleraar aan de op dat moment nieuwe in 1923 gestichte Katholieke Universiteit Nijmegen, (nu Radboud Universiteit) doceerde Brandsma filosofie en wat genoemd werd geschiedenis van de vroomheid, maar wat eigenlijk mystiek was. Vlak voordat Hitler aan de macht kwam, werd Brandsma rector magnificus, 1932/33. Hij hield toen een fascinerende rede over het godsbegrip in de moderne tijd:

Wij moeten allereerst God zien als de diepste grond van ons wezen, verholen in het meest innerlijke van onze natuur, maar dan toch te zien en aanschouwen. We moeten Hem niet alleen aanbidden in ons eigen wezen, maar in alles wat bestaat, allereerst in de natuur, in het heelal. Die inwoning Gods moet zich in ons leven openbaren, in onze woorden en daden tot uitdrukking komen, uitstralen in heel ons wezen en optreden.⁶

Brandsma wilde vooruitstrevende en emanciperende ideeën met een apologetische (verdedigende) houding met betrekking tot het geloof, de kerk en de orthodoxie verbinden. Nieuwe tijden vroegen naar zijn inzicht om nieuwe vormen. Tegelijk ging het hem om een oude vertrouwde inhoud en het koesteren van de traditie. Brandsma beseftte dat godsbeelden verschuiven, maar maakte er bezwaar tegen wanneer mensen daar zover in gingen dat God zelf zou samenvallen met de eigenheid van een bepaalde culturele context en dus als het ware voor het karretje van nieuwe ideologieën te spannen zou zijn. Eigenlijk was het dus een pleidooi voor een dynamisch Godsbeeld, maar wel kritisch, profetisch en bewust van het gevaar toedekkend te gaan werken met betrekking tot zoiets als het fascisme. Brandsma wilde een vernieuwer zijn, maar was dat, wetenschappelijk gesproken, niet echt, eerder een Rooms-katholiek apologet, die kostbare oude wijn in nieuwe zakken deed. Tot een volwassen wetenschappelijke dogmakritiek kwam het niet. Daarvoor was Brandsma te gezagsgetrouw aan de kerk als instituut en op een bepaalde manier ook te naïef en weinig consequent.⁷ Tegenover radicale protestanten als de beroemde Zwitserse theoloog Karl Barth (1886-1968), die pleitten voor een strak dogmatische opvatting van Godsopenbaring als bron van geloof, hield Brandsma stevig vast aan het neothomisme en de ‘natuurlijke theologie’, waarin naast Gods openbaring in de bijbel, God gekend wordt in zijn schepping en in de traditie. Wat zijn

⁴ Geciteerd in Crijnen, 214.

⁵ Geciteerd in Crijnen, 215.

⁶ Brandsma, inaugurele rede, 1932.

⁷ Vgl. Crijnen, 193.

uitleg van mystieke teksten betreft, was Brandsma meer een verzamelaar en geïnspireerd lezer, dan een geduldig wetenschapper.

4 Engagement van Brandsma

Brandsma was altijd druk. Er waren mensen die hem hebben gekend, maar nooit een mysticus in hem hebben gezien. Hij was het typische voorbeeld van iemand die geen nee kon zeggen: Hij zette zich in allerlei functies in voor zaken als onderwijs, vredeswerk (o.a. esperanto, bedoeld als de nieuwe taal van de vrede), ‘oecumene’ (waarbij het in alle openheid en gesprekken diepste ging om hereniging van protestanten, die als ‘dwalende broeders’ werden gezien, met Rooms-katholieke moederkerk en Brandsma bezorgd was als het ging om gemengde huwelijken) en het project van een katholieke encyclopedie. Brandsma was voorstander van jongens en meisjes op één Rooms-katholieke lagere school, erkenning van het Fries als taal op school en studie aan de universiteit, dierenwelzijn en natuurbescherming. Hij stond aan de wieg van ‘It Fryske Gea’.

Brandsma had een zwakke gezondheid en meerdere keren was hij overspannen, fysiek overwerkt, of hij zat er tegenaan. Maar zijn inzet werd gewaardeerd door velen en in 1939 werd hij benoemd tot ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw. Het kan gerust gesteld worden dat Brandsma door al die nevenfuncties weinig tijd had voor de wetenschap en ook de kritische grondhouding en de fundamenteel open houding nodig voor grondig wetenschappelijk werk miste. De bekende schrijver en latere televisiepersoonlijkheid Godfried Bomans (1913-1971) was een van zijn studenten. Hij schreef over Brandsma:

Titus Brandsma was, zoals gewoonlijk heiligen zijn, een slechte nee-zegger. Zo was hij in de loop van zijn leven geestelijk adviseur van de ontelbare bonden en verenigingen, waaraan het roomse leven zo rijk is. Hij woonde de vergaderingen bij van katholieke wasbazen, banketbakkers, turners en van het roomse rioleringswezen, er voortdurend op bedacht hun belangen in het licht van de eeuwigheid te zien en voortdurend de enige in de zaal die het gezellig samenzijn vanuit die verrassende gezichtshoek bezag. Hij was ook de enige mysticus op het vasteland van Europa die een algemeen spoorwegabonnement bezat en in treincoupés zalig is geworden. zijn colleges leden daar natuurlijk onder. Het waren de splinters van de plank die hij elders zaagde, maar ik ging er toch heen, omdat hij zo oprecht meende wat hij zei.⁸

5 Verzet en mystiek

Brandsma mocht dan een mysticus zijn, hij stak zijn aversie tegenover het Nationaalsocialisme niet onder stoelen of banken en was heftig verontwaardigd over de Jodenvervolgung: ‘Wat nu tegen de Joden wordt gedaan is een daad van lafheid.’ Reeds in 1936 was hij lid van het Comité van Waakzaamheid tegen het Nationaalsocialisme. In 1941 verzette hij zich al tegen het verwijderen van etnisch Joodse leerlingen van Rooms-katholieke scholen. Uiterst principieel kwam Brandsma in botsing met de Duitse autoriteiten toen zij de Nederlandse media en dus ook de Rooms-katholieke pers gelijk gingen schakelen. Brandsma droeg er toe bij dat aartsbisschop Jan de Jong (1885-1955) van Utrecht aan Rooms-katholieke bladen, die naam waardig, verbood advertenties van de NSB op te nemen. In december 1941 bezocht Brandsma in opdracht van kardinaal De Jong vele redacties om te zorgen dat er één lijn zou worden getrokken. Aan bladen die toch NSB-advertenties zouden opnemen werd gedreigd het etiket Rooms-katholiek ontnomen te worden, waardoor Rooms-katholieke abonnees hun abonnement zouden opzeggen. Zo ging dat toen nog in die eerste oorlogsjaren.

⁸ G. Bomans, geciteerd in Crijnen, T., *Titus Brandsma. De man achter de mythe*, 178.

Maar de Duitse Sicherheitsdienst beschouwde dit als een ondermijnende activiteit: ‘Wühlarbeit’. De vraag is gesteld: Was deze actie van Brandsma wel zinvol? Historicus Lou de Jong, auteur van *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, meent van wel. Het was een belangrijk signaal en heel even heeft het eruit gezien alsof de Duitsers inbonden. Maar dat was schijn.

Januari 1942 werd Brandsma opgepakt in zijn woning te Nijmegen en komt in hechtenis in ‘Het Oranjehotel’ in Schevingen terecht. Daar sluit Brandsma als kloosterling een heimelijk verbond met zijn cel. Hij voelt zich daar in die kleine ruimte, vreemd genoeg, als Karmeliet thuis en tot rust komen. Hij leeft in zijn cel heel bewust met de getijden, zijn brevier en zijn pijp en schrijft, op verzoek van zijn ondervrager Hardegen, het zijn zaak zeer ondermijnende manifest tegen de NSB, waarin Brandsma uitgebreid uitlegt wat de bezwaren waren, van met name de Rooms-katholieke kerk, tegen de NSB. Op een heldere en evenwichtige wijze verklaart Brandsma aan de bezetters dat:⁹

- 1 de NSB zich gedroeg als een on-Nederlandse Duitse kloon;
- 2 deze organisatie Nederlandse belangen op ondeskundige wijze verkwanselde;
- 3 en landgenoten oneigenlijk bedreigde ‘met de grote broer’ Nazi-Duitsland;
- 4 en God zelf beledigde en de tradities van het Nederlandse volk ondermijnende door het politieke te overwaarden.

Aartsbisschop De Jong heeft geen pogingen gedaan om zijn adviseur vrij te krijgen. Hij heeft daarover nooit heldere uitleg gegeven. Waarschijnlijk was De Jong bang dat een openlijk opkomen voor Brandsma hem als kerkleider chantabel zou maken in zijn leidinggevende functie, wanneer de Duitsers aan hem als aartsbisschop een gunst zouden bewijzen door Brandsma vrij te laten.

6 Internering, dood, devotie en heiligverklaring

Een beetje tragisch is de ‘Brandsma ruzie’. Een controverser ontstond tussen de familie Brandsma, gesteund door de Karmelieten en het Titus Brandsma Instituut aan de ene kant, tegenover de conservatieve Rooms-katholieke Titus Brandsma Stichting van Klaas Beuker aan de andere kant. Beuker kaapte in de ogen van de familie Brandsma voor de behoudende kant van de kerk. Brandsma’s biograaf Crijnen onderkent dat Brandsma zelf ook behoorlijk conservatief was en het bleef natuurlijk speculeren hoe Brandsma zich, had hij de oorlog overleefd, zou hebben ontwikkeld. Een eventuele heiligverklaring van Brandsma was ook om andere redenen wel ingewikkeld, want was Brandsma eigenlijk wel voor zijn geloof gestorven? Was dit niet vanwege zijn politieke overtuiging gebeurd? Dat de Duitse afdeling die hem destijds in Den Haag aan een verhoor onderwierp een *afdeling kerkelijke zaken* was, legde nog gewicht in de schaal bij de zaligverklaring in 1985. Tenslotte is Brandsma beschouwd als een politiek en gewetensbezwaard gevangene gemotiveerd door zijn geloof, een nieuw type martelaar eigenlijk. Maar sommigen vroegen zich af of Brandsma niet een geannexeerd buitenbeentje was, die ter compensatie van de omstreden paus Pius XII die had gezwegen over de holocaust, door de kerk in de beeldvorming naar voren werd geschoven.

Hoe dan ook, Brandsma’s gedachtenis is door velen na zijn dood meteen spontaan omarmd. Scholen, straten, treinen en parochies zijn naar hem vernoemd en in 2005 werd hij uitgeroepen tot de grootste Nijmegenaar aller tijden; hij is postuum ereburger van Oss benoemd.

⁹ Crijnen, 363

Die populariteit was er dus al meteen. Reeds kort nadat men in Nederland van zijn dood hoorde, tijdens de laatste oorlogsjaren al, kwam er een zekere spontane volksdevotie op gang, vaak in de Rooms-katholieke kerk het eerste criterium om heiligverklaard te worden, onder andere zou de hoed van Brandsma sinds 1943 genezingen veroorzaken. De roep Titus Brandsma zalig te verklaren volgde kort na het einde van de oorlog. Toch duurde het tot 1985 dat Brandsma door paus Johannes Paulus II zalig werd verklaard, met als dag van gedachtenis 27 juli. Zijn heiligverklaring door de Congregatie voor de Heiligverklaringen te Rome zal nu dus op 15 mei 2022 volgen, tachtig jaar na zijn dood. Reeds in veel landen is het verhaal van Brandsma, vooral door de vertakkingen van de Karmelieten bekend, en wordt zijn gedachtenis in ere gehouden.¹⁰ In Nijmegen liggen in de Titus Brandsma Gedachteniskapel als relieken een riem, een koorkap en een aantal geschriften (geen beenderen natuurlijk). Voor een heiligverklaring was, volgens de regels, lange tijd een wonder nodig, dat op voorspraak van Brandsma tot stand zou moeten zijn gekomen. Er is het verhaal van een Amerikaanse Karmeliet, Michael Driscoll, die leed aan kanker en voor wie gebeden is tot Titus Brandsma en die genezen is.¹¹ Pater Falco Thuis (1932-2019, prior en generaal-overste van de orde) heeft erg zijn best gedaan voor een heiligverklaring. Hij zag Brandsma als een zoeker naar de persoonlijke band met God.

Na een periode in het ‘Oranje Hotel’ te Scheveningen werd Brandsma naar kamp Amersfoort gebracht. Hier maakte medegevangene John Dons de inmiddels beroemde tekening van hem in zijn gevangenskleding. Te Amersfoort gebruikte Brandsma zijn weinig vrije tijd om ter dood veroordeelden te bezoeken. Dit hebben zijn medegevangenen, zoals Max Kohnstamm (1914-2010), de latere secretaris van koningin Wilhelmina en rechterhand van Jean Monnet, nooit vergeten.¹²

Tussen de avondmaaltijd en het moment waarop de lichten uitgingen en iedereen moest gaan slapen, had je een halfuurtje voor jezelf. Maar je mocht je eigen barak niet uit. Dat was ten strengste verboden. Titus deed het toch. Terwijl anderen die schamele dertig minuten aan zichzelf besteedden waagde hij zijn leven om te gaan kijken of elders iemand zijn geestelijke steun nodig had. Met name zocht hij dan gevangenen op van wie hij wist dat ze kort daarop zouden worden geëxecuteerd. Dat maakte grote indruk. Ook op mij! Een echte zielenherder. Ik zie hem nog onze barak binnenstappen. Medemenselijkheid was in die tijd een schaars goed. Er is dan ook niemand anders uit die Amersfoortse tijd die hetzelfde bij me oproept dan de naam van Titus Brandsma (...) Ik vond het vreselijk dat ze zo’n gave man kapot hebben gemaakt. En dat vind ik nog steeds.

Veel indruk op medegevangenen maakte de mystieke lezing van Brandsma over het lijden en sterven van Christus op Goede Vrijdag 1942 in een barak in kamp Amersfoort. Een van de medegevangenen legde het zo vast:

Overall in het rond hingen, zaten of lagen de gevangenen op de kribben, drie hoog boven elkaar. In de hele barak hing een ongezellige, rommelige sfeer. De mensen – met klompen aan de voeten en lompen om het lijf – zagen er moe en afgesloofd uit en hun kaalgeknipte koppen gaven aan hun uiterlijk iets bijna misdadigs en sinisters. Er was gestommel van klompen en een druk geroezemoes van stemmen: harde en zachte, beschaafde en schreeuwende (...) Precies tegenover ons tussen de kribben kwam prof.

¹⁰ Vgl. <https://www.youtube.com/watch?v=DyQFsfJVgNA>,

¹¹ *Trouw*, 11 mei 2022.

¹² Crijnen, 387-394.

Titus Brandsma, de spreker of beter gezegd: de predikant van de avond, op een soort aardappelkist te staan, gekleed in zijn grauwe, belachelijke uniform, dat hem nog kleiner deed schijnen dan hij al was (...) alle hoofden wendden zich naar het kleine mannetje op dat kistje.

Mede gevangene Hans Grond vertelt:

(Brandsma) sprak (...) woorden van simpele wijsheid die recht van hart tot hart hun weg vonden naar zijn toehoorders. Hij schilderde ons de middeleeuwse mens, verbijsterd door de menigte van diepe en tegenstrijdige belevingen die hij ervoer. Natuurrampen en genade, geestelijke vervoering en zonde, tovenarij en onbegrijpelijke natuurkrachten waren voor de middeleeuwer belevenissen die hij diep moest ondergaan, zonder enig inzicht in hun verhouding, alleen met het vaste geloof in Gods machtige leiding.

Titus wees toen op de onmisbaarheid van de dagelijkse overweging van het lijden van Christus, daar en toen in de middeleeuwen en hier en nu in het gevangenkamp Amersfoort. In die context, de misère van die omstandigheden, hielp het om het lijden van Christus te overdenken in verband met hun eigen lijden. Een gevangene schreef: ‘...het (werd) ons mogelijk (...) met liefde door te gaan daar waar menselijkerwijs gesproken slechts haat zou kunnen leven.’

Brandsma maakt in het kamp een christelijk stoïcijnse indruk, probeerde zich te verzoenen met zijn lot, en stelde zich steeds bescheiden en dienstbaar op. Na Amersfoort, werd hij teruggebracht naar Scheveningen om zijn veroordeling aan te horen, die er op neerkwam dat hij naar Dachau werd gestuurd, met als een van de argumenten zijn slechte invloed op jongeren. Dat was een beschuldiging die 400 v.Chr. ook Socrates moest horen voor de rechtbank in Athene. Voorjaar 1942 werd Brandsma eerst naar Kleef overgebracht. Daar beleefde hij een ernstige geestelijke crisis. Het was de zwaarste tijd van zijn gevangenschap, die doet denken aan wat Jan van het Kruis schreef over de ‘donkere nacht’. Toch is er ook hier een bemoedigend verhaal. Brandsma had in Kleef mooie gesprekken met de jonge gereformeerde ds. Johannes Kapteyn. Het verzoekschrift van 12 juni om, wonderlijk om te zeggen, vanwege een zwakke gezondheid te worden afgekeurd voor het concentratiekamp en naar Nederland terug te mogen keren en huisarrest te krijgen, werd afgewezen. Ook in een Duits karmelietenklooster opgenomen worden wordt niet toegestaan. Pogingen om hem vanuit Nederland vrij te krijgen lopen vast in bureaucratie en formaliteiten. Op 19 juni worden Brandsma en Kapteyn per vrachtwagen in Dachau bij München afgeleverd. Daar heeft hij het slechts een week of vijf uitgehouden. In zijn boek *Hel en hemel van Dachau* vertelt dominee J. Overduin over de laatste weken van Brandsma.¹³ Hij schrijft:

Nog zie ik Prof. Titus Brandsma van Nijmegen, onzen oprecht vromen broeder in Christus, voor de laatste maal in het badlokaal. naar het lichaam afgemat en uitgeleefd, mager en met dikke beenen van het water, maar naar den geest ongebroken, altijd vriendelijk en blijmoedig in den Heere. Hij stopte me in de gauwigheid nog zijn laatste pakje tabak toe, waar hij niets meer aan had: ‘Toe, neem dat, het kan *jou* nog te pas komen.’ Dat was zijn testamentaire beschikking; hij voelde wel dat hij het niet lang meer zou maken. Enkele dagen later was Titus Brandsma uit de hel verlost en in den

¹³ Overduin, J., *Hel en hemel van Dachau*, Kampen z.j., 159.

hemel overgezet. Ach, hij had reeds den hemel in zijn hart gekend, toen hij nog in de hel van het kamp verkeerde. Dichtte hij niet reeds in Amersfoort deze mooie verzen:

O Jezus, als ik U aanschouw
Dan leeft weer, dat ik van U hou,
En dat ook Uw hart mij bemint
Nog wel als een bijzond'ren vrind.

Al vraagt mij dat meer lijdensmoed,
Ook álle lijden is mij goed,
Omdat ik daardoor U gelijk
En dit de weg is naar Uw Rijk.

O, laat mij hier maar stil alleen,
Het kil en hard zijn om mij heen,
En laat geen menschen bij mij toe,
't Alleen-zijn word ik hier niet moe.

Want Gij, o Jezus, zijt bij mij,
Ik was U nimmer zoo nabij,
Blijf bij mij, bij mij, Jezus zoet,
Uw bijzijn maakt mij alles goed.

De opgewektheid en rust van Brandsma irriteerde sommige bewakers bijzonder. Hij bleef maar zeggen dat God zo goed is. In Dachau werden geestelijken niet ontzien, maar door sommige kampbewakers extra vernederd en geslagen, zuiver uit rancune en omdat zij als paria's die leefden ten koste van het volk bestempeld werden. Brandsma kwam Dachau al binnen met een heel zwakke gezondheid. Hij werd opgenomen in het kamphospitaal, meestal geen reden om extra voor iemand te zorgen, eerder een vrijwel zekere weg naar de dood. Er is het verhaal dat aan Brandsma door een verpleegster in de ziekenboeg een dodelijke injectie werd toegediend, maar dat is omstreden. Zeker is dat hij op 26 juli stierf, waarna zijn lichaam in een van de ovens van het kamp is verbrand. Het verhaal van de medegevangenen die het kamp overleefden was dat Brandsma in de weken dat zij hem meemaakten een indrukwekkend getuigenis gaf van mystiek geloof, blijmoedigheid, nederigheid en dienstbaarheid. Dat is een gedachtenis die niet verloren zal gaan.

Literatuur

Crijnen, T., *Titus Brandsma. De man achter de mythe*, Nijmegen 2008.

Aukes, H.W.F., *Het leven van Titus Brandsma*, Utrecht/Antwerpen 1985.

Overduin, J., *Hel en hemel van Dachau*, Kampen z.j.

Speer, A., en S. Regh (Hrsgbr.), *'Alles Wesentliche lässt sich nicht schreiben' Leben und Denken Edith Steins im Spiegel ihres Gesamtwerkes*, Freiburg/Basel/Wien 2016.

Er staat een filmpje van Omroep Gelderland over Titus Brandsma op internet:

<https://www.omroep gelderland.nl/nieuws/2139582/Wordt-Titus-Brandsma-heilig-verklaard-Genezen-door-een-wonder>

Documentaire filmpje 'De moed om naar het licht te verlangen':

<https://www.youtube.com/watch?v=DyQFsfJVgNA>

DVD Speelfilm 'Titus Brandsma, Catholic Journalist and Martyr'

